

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן בסמטות אפלות על שירו-פזמונו של אלתרמן "ילדי הפקר"

שירו-פזמונו של אלתרמן "ילדי הפקר" הוא מונולוג דרמטי הנישא בגוף ראשון רבים (בלשון "אנחנו"). מבצעת אותו קבוצת נערים המשוטטת ברחוב ב"שעות הקטנות של הלילה", ללא השגחת אב ואם. ספק אם יש לנערים האלה הורים, שהרי הם מעידים על עצמם ש"בעולם בשבילנו / אין אף אָמָא אַחַת". היום נהוג לכנות נערים כאלה בכינוי "נוער שוליים", ואצל אלתרמן הם נקראים "ילדי הפקר" (תרגום שאילה מלשון יידיש שבה מצוי הכינוי "הפקר יונגע"). על תופעה זו כתבה היסטוריונית התרבות ד"ר תמר רזי בספרה ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית (2009).

תופעת הילדים והנערים המשוטטים ללא השגחה ברחוב ונעשים עבריינים צעירים, מצויה בספרות הרומנטית בת המאה התשע-עשרה, שהפנתה את הזרקור אל "עלובי החיים". היא ניכרת בראש וראשונה אצל צ'רלס דיקנס ("אוליבר טוויסט"), ובעקבותיו – אצל צ'רלס קינגסלי ("ילדי המים") ומארק טוויין ("תום סווייר", "הקלפרי פין"). בספרות העברית היא תוארה עוד באמצע המאה התשע-עשרה בספר רב-ההיקף "התועה בדרכי החיים" (1869) מאת פרץ סמולנסקין, שהושפע מצ'רלס דיקנס.

אלתרמן תיאר את התופעה האקטואלית שהתרחשה מול עיניו: ילדים שנולדו למשפחות קשות יום ויתומים חסרי כול של הרוגי המאורעות שוטטו ברחובות תל-אביב, ואיימו על שלווה תושביה. העירייה לא טיפלה בבעיה כראוי, והתופעה הלכה והחמירה מיום ליום. יש לזכור שרשויות המנדט הבריטי העניקו לתל אביב מעמד של עיר עוד בינואר 1934, ובשלהי אותה שנה רמז אלתרמן הצעיר לקברניטיה בשירו "ילדי הפקר", שאין הם ממלאים את תפקידם כראוי.

בניגוד לדיקנס ולממשיכיו, שניסו לעורר את רחמי הקורא ולעורר אמפתיה כלפי "עלובי החיים", ניסה אלתרמן להפחיד את נמעני שירו – קוראים, מאזינים וצופים – ולהסביר להם מה תהיינה תוצאות התעלמותם ממצוקותיו של הנוער העזוב. כמי שלמד לימודי ההנדסה החקלאית, ובכללם זואולוגיה, הוא ידע היטב מה טיבם של גורים של חיות טרף הגדלים ללא השגחה ונעשים אכזריים במיוחד:

ילדים שפאלה
צריכים כבר להיות
בין קירות בית הקלא
או בבית הקברות.

מני ערב עד בקר
ישנים בני אדם,
אף ביקר ביקר
תעלה מנוחתם.

מחננו עוד ירב
עוד יגיעו לילות
אז נטרף בהם טרף
בסמטות אפלות.

בין שלש ובין ארבע
בוערים פנאים,
אין מקום שנוכל בו
את ראשנו לשים.

בני בליעל הננו
אף למי זה אכפת
בעולם בשבילנו
אין אף אָמָא אַחַת.

רוח לילה סוערת
מצליפה בפנים,
השעה מאחרת
ואתם עוד קטנים.

למעשה, את דברי האיום משמיעים הנערים בעצמם. מילות הפתיחה שנמחקו היו: "תִּצֵּי גְרוֹשׁ שְׂרוּכֵי נְעָלִים / וְשִׁלְשָׁה מִל עֲתוֹנִים / הַיּוֹם, הַיּוֹם תִּקְעֵנוּ רַק עֵינַיִם / מִחֵר נִלְמַד לְתַקֵּעַ סְפִינָיִם!"

בשיר זה, שהושר בתנועות הנוער, נמחק הבית המאיים הזה, אך גם בבית האחרון של שיר זה (שנכתב בעבור התוכנית "הכול בסדר" של "המטאטא" מיום 18.12.1934) מאיימים הפושעים הצעירים להוסיף ולהגביר את פעולותיהם האלימות.

הבורגנים השלווים, השוכבים בלילה על יצועם בלילות וחולמים חלומות ורודים על אושר ועל עושר, צריכים להבין מה יקרה שכאשר ילדי ההפקר יגדלו וינעצו בהם לא מבטים, אלא סכינים: "מִתְּנֵנוּ עוֹד יָרֵב / עוֹד יִגִּיעוּ לִילוֹת – / אֲזַנְטָרֶף בָּהֶם טָרֶף / בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת." אלתרמן ראה בתופעה מחדל של קברניטי היישוב שאינם מרחמים על הילדים הללו ואינם ערים לסכנה הטמונה במפגעים הסוציאליים הנולדים וגדלים לנגד עיניהם.

הצירוף "בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת" לקוח מאוצר המילים והצירופים של ביאליק, כבשיר הכמו-עממי "לא ידע איש מי היא": "וְאֶבּוֹת וְאֵמוֹת / לֹא-יִשְׁנּוּ בְּלִילוֹת, / כִּי תִעַז תְּתַנֶּיֶה / בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת." בהמשך שירו של ביאליק, לאחר שהנערה שהשביתה את שלווה העיירה כבר נעלמה והסדר הושב על כנו, היא השאירה אחריה עיירה מנומנמת השרויה בשיממון מתמשך: "וְתִשְׁפֹּת צִהָלָה / מִסִּמְטוֹת אֶפְלוֹת, / וְאֶבּוֹת וְאֵמוֹת / יִשְׁנּוּ בְּלִילוֹת."

חוקר הלשון ועורך המילון ההיסטורי פרופ' חיים כהן הסביר במאמרו "שְׁעוֹעָה – שְׁעוֹעוֹת: פרט וכלל" את שימושו של אלתרמן ב"סמטות" (היום נהוגה הצורה "סמטאות"), אף הזכיר שהפילולוג אברהם אברונין השיג על צורה זו במאמרו "הלשון בשירי ח.נ. ביאליק", בכתב-העת **לשונונו** לשנת תרצ"ג.¹ כן כתב חוקר הלשון העברית פרופ' חיים כהן בעניין זה: "ברי לי שביאליק 'תרגם' כאן את 'במבואות אפלים' שבמשנה (פסחים ד', ד')."²

קרוב לוודאי שהצדק אִתּוֹ, שכן כבר בשירו המוקדם "תיקון חצות" כתב ביאליק: "הַמְּבֹאוֹת הָאֶפְלִים דִּמְמִים / רַק-מִשְׁקֵי גֶשֶׁם שׁוֹקֵק בָּם, / וּבְסִיפּוֹרוֹ הַחֲצוּצָה נִתְבִּיִּשָׁה" תיאר את גירושה של המשפחה מן הכפר אל העיר, וטרם הגיעה למלון עגלתם עוברת "דרך **מבואות אפלים**" (גם בסיפורו הגנוז "פסח שני", שהכשיר את הדרך לכתיבת "החצוצרה נתביישה", תיאר ביאליק עיר ובה "**מבואות מטונפים וצרים**").³

ומניין לנו שאלתרמן נזכר כאן דווקא בשיר הכמו-עממי של ביאליק בעת שהעלה בפזמונו את הצירוף "בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת"? אתר המאגרים של האקדמיה ללשון העברית מעיד שגם זאב ז'בוטינסקי השתמש בצורה "סְמִטוֹת" יותר מפעם אחת בכתביו. ואולם את הזיקה בין "בְּסִמְטוֹת אֶפְלוֹת" של אלתרמן לבין שירו של ביאליק ניתן להוכיח מכיוונים נוספים: בשיר הביאליקאי לפנינו עיירה שמרנית, שאישה מתירנית ו"מסוכנת" חולפת בה ומדידה את שנת ההורים (החוששים פן יתעו החתנים המיועדים לבנותיהם הבתולות ויטעמו מן הפרי האסור). גם בפזמונו של אלתרמן שרועים תושבי העיר על משכבם, אך מנוחתם השאננה לא תארך זמן רב.

הבית האחרון מבהיר כאמור לאותם בורגנים דשנים, הנמים את שנתם באין מפריע ואינם דואגים ליתומים העלובים, שעוד יגיעו לילות שבהם יפשטו גדודים של נערי הפקר עליהם כזאבים ויטרפו בהם טרף בסמטות העיר האפלות. אצל אלתרמן לפנינו ילדים שאין להם הורים, וגם בשירו של ביאליק "תיקון חצות", שבו הזכיר בפעם הראשונה את "הַמְּבֹאוֹת הָאֶפְלִים", מואנשים הבתים העלובים ומתוארים בדמות "יְתוֹם עֵלּוּב, אֲשֶׁר שָׁכַח / מִתִּי חֶסֶד תַּת לוֹ כְּסוֹת לָחֶם". אצל אלתרמן עבר המוטיב של היתום העלוב מן הרובד המטפורי אל הרובד הליטראלי – אל "הסיפור הפשוט".

אלתרמן התריע בפזמונו על תופעת ילדי-הרחוב העזובים, שאיש אינו מזכיר אותם בקורת גג, בארוחה חמה וביד מלטפת. ברור לו שמהפושעים הצעירים הללו יצמחו לימים פושעים מסוכנים, בהם כאלה שיירצחו ובהם כאלה שירצחו. ד"ר יוסף גלובינסקי, רופא עיניים חשוב ואלתרמניסט מושבע, גילה אל-נכון ששיר זה רומז לפרשת "בן סורר ומורה" (דברים, פרק כ"א), שהוריו בעצה אחת עם זקני העיר גוזרים עליו עונש מוות.⁴

אתר הפזמונאות העברית "זמרת" מלמדנו שבעת היכתב שירו של אלתרמן הוצג בארץ הסרט הרוסי "ילדי הפקר" המתאר את החזרתם למוטב של ילדים שנגררו לעולם הפשע. שירו של אלתרמן עיבד מוטיבים מתוך פזמון המשולב בסרט הרוסי "דרך לחיים".⁵ ניפר שאלתרמן יצא כאן במשתמע נגד קברניטי העיר שלא דאגו לילדים העוזבים – "הפקר יונגע" בפי העם – והניחו לתופעה המסוכנת הזאת להתפתח ולהתעצם בחוסר אחריות משוע. ניפר שאלתרמן הכיר את נפש הפוליטיקאים, שידע שהם לא יפעלו מתוך רגשות הומניטריים נעלים. על כן בחר להפחיד אותם בשירו ולהזהירם שהרעה תגיע לפתחם, עד לסף ביתם.

נעיר כי הצירוף "לטרוף טרף" מצוי פעמים אחדות בספר יחזקאל, ובין השאר בפסוק "ותפל אֶחָד מִגִּירָה כְּפִיר הָיָה וַיִּלְמַד לְטָרֵף-טָרֵף אֶדָם אָכַל" (יחזקאל י"ט, ג') וכן בפסוק "שְׂרִיָּה בְּקֶרֶבָּה כְּזֹאֲבִים טָרְפֵי טָרֵף לְשֹׁפֵךְ-דָּם לְאֹבֵד נַפְשׁוֹת לְמַעַן בָּצַע בָּצַע" (שם כ"ב, כ"ז). הפסוק האחד מראה איך ילד (גור) מתבגר ולומד לטרוף את כל הנקרה בדרכו, ואילו השני מראה איך המנהיגים הדואגים לבצעם יודעים לטרוף טרף ולנצל את דלת העם.

שירו של אלתרמן מנבא את העתיד ומראה למנהיגים השבועים וערלי-הלב את תוצאות ההזנחה הפושעת: הילדים המקופחים והרעבים עתידים להדיד את שנתם ולהשתלח בהם ביום שבו יצמחו ניבים וציפורניים ויהפכו מגורי אריות או זאבים לחיות מסוכנות המשחרות לטרף. כארבע שנים אחרי אלתרמן תיארה גם לאה גולדברג את תופעת נוער השוליים – ילדי ההפקר – בספר הילדים שלה "נסים ונפלאות" (1938), אך היא נגעה בבעיה בכפפות של משי, והציגה פתרונות "ורודים" ואוטופיים שקלל לא תאמו את המציאות הממשית.

את שירו בנה אלתרמן גם על בסיס המבנה הרטורי של השיר "במקומותינו יש בית דין" מאת גרהרד האופטמן (מתוך המחזה "האורגים" שתרגם אלתרמן). כאן וכאן מאיים השיר על המעמדות השאננים שקללת הדל תתפרץ יום אחד ותרדוף אותם עד חרמה:

שׁוֹתְקִים אֲנַחְנוּ, אֶף הָדָם
זוֹעֵק וְלֹא יִחְדַּל,
אֲתָם תִּרְגְּשׁוּ בְּשִׁרְכָם
אֶת קִלְלַת הַדֵּל.

בְּמִקְוֵמוֹתֵינוּ יֵשׁ בֵּית-דִין
שָׁחַר הוּא וְכָבֵד,
נִשְׁמַת אֲבִיוֹן שָׁם תִּרְמָס
לֹלָא עוֹוֹן וְחֹטָא.

אֲנַחְנוּ עֹדֵר מַעֲנָה
קְרוֹעַ וְנִרְדָּף,
בְּבֵית אֵין שְׁמִיחָה לֵּלֵב
וְלִחָם אֵין לִטֵּף.

לֹאט גוֹרֵעַ שָׁם הַדֵּל
כְּלִי כְּכִי וְצִעֲקָה,
רַק אֲנַחְהָ שָׁם תַּעֲלֶה
וּבְדִמָּה תִשְׁקַע.

הַקְּשִׁיבוּ נָא הַתְּלִינִים,
עוֹד בּוֹא יָבוֹא הַקֵּץ,
וְזַעֲקַת הָאֲבִיוֹנִים
הַחוּצָה תִּתְפָּרֵץ.

שָׁם הַמְּנַצֵּל וְתִלְגִּינוּ,
שָׁם אֵין מִשְׁפָּט וְחֶק,
הַעֲבָדִים – לְהַכְנִיעַ,
הַעֲבָדִים – לְשִׁתֵּק.

גרהרד האופטמן. מתוך ויקיפדיה.

כאמור, בשנת 1934, במלאת לה חצי יובל שנים, זכתה תל-אביב למעמד של "עיר". לבקשת ראש העירייה מאיר דיזנגוף, חיבר ביאליק בשנת חייו האחרונה את המנון תל-אביב ("על שילשים"), שנדפס על גבי גלויה וחולק ביום חגה של העיר לכל תושביה. כותרת המנון הביאליקאי הפכה את לשון הקללה המקראית "על-שילשים ועל-רפעים" ללשון ברכה (בית אחד של תוכחה שנכלל בהמנון על הדרך שבה קיבלו תושבי העיר את פליטי היטלר נמחק ממנו במצוות ראש העיר).

ביאליק השתמש אפוא בימי שבתו בתל-אביב בצירוף המקראי "על-שילשים ועל-רפעים", וגם את "אגדת הקדומים" שלו שחופרה בתל-אביב ונכללו בה רמזים אקטואליים למאורעות הדמים שפקדו את היישוב הכתיר בכותרת "אגדת שלושה וארבעה". האם משום כך בחר אלתרמן ששירו (שחופר בתל-אביב בשנת 1934) יתרחש "בין שלש ובין ארבע" דווקא, ולא בשעה אחרת מן "השעות הקטנות של הלילה"? תיק"ו.

הערות:

1. חיים א' כהן, "שועה – שועות: פרט וכלל", בתוך: מחקרים בעברית החדשה ובמקורותיה, בעריכת משה פלורנטין (עורך הסדרה מ' בר-אשר), האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשע"ד, עמ' 42-52.
2. במכתב אליי מיום 27.4.2020.
3. הצירוף "מבואות אפלים" מעלה גם השתמעויות אחרות, כבמדרש "למה אברהם דומה? לאוהבו של מלך שראה את המלך מהלך במבואות האפלים הציץ אוהבו והתחיל מאיר עליו דרך החלון" (בראשית רבה ל', י').
4. ראו באתר הפרטי של יוסף גלובינסקי: <https://www.dr-glovinsky.com/ילדי-ההפקר>
5. ראו בשולי שירו של אלתרמן באתר זמרשת (פרויקט חירום להצלת הזמר העברי): <https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=2778>

זיוה שמיר